

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”UN DİLİNDƏ İSİMLƏR VƏ ONLARIN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İlhamə BABANLI

kiçik elmi işçi
babanlyilham@gmail.com

XÜLASƏ

Azərbaycan və azərbaycançılıq ideyasının mənbəyi sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı dil və ədəbiyyat istiqamətindən müxtəlif pirizmalardan tədqiqat obyektinə olsa da bu gün yenə də tədqiqata ehtiyacı olan sahələrdən sayılır. Ə. Dəmirçizadədən etibarən “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun dili tədqiqat obyektinə olmuşdur. Dastanlarda xalqın gündəlik məişəti və həyat tərzini, təsəvvürləri, cəmiyyətə baxışları, milli adət-ənənələri, psixoloji-mənəvi keyfiyyətləri, məşğuliyyəti və həyatda apardığı mübarizələr dilimizdəki rəngarəng isimlər sistemi ilə, onların müxtəlif qrammatik kateqoriyaları vasitəsilə təsvir olunmuşdur.

Məqalədə eposda işlənmiş isimlərin ümumi lingvistik xüsusiyyətləri araşdırılacaq, bəzi maraqlı leksik vahidlərin şərhini veriləcəkdir. Məqalənin yazılmasında müxtəlif elmi ədəbiyyatlardan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *epos, dilçilik, isim, dil, leksik vahid.*

“Kitabi- Dədə Qorqud” dastanlar toplusu, dünya mədəniyyətinin sayılıb-seçilən inciləri sırasında özünəməxsus və diqqətəlayiq mövqə tutur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı türk xalqlarının ədəbi-bədii, ictimai-fəlsəfi düşüncəsini eyni zamanda türk dillərinin qədim leksik qatını özündə hişf edən möhtəşəm bir abidədir. Xüsusilə də azərbaycanlıların dastan yaradıcılığında xüsusi yer tutan əsər dil xüsusiyyətləri ilə daim filoloqların diqqət mərkəzində olmuşdur. Təxminən XX əsrin 50-ci illərindən eposun dili dilçi alimlər tərəfindən tədqiqi edilməyə başlanmışdır. Dastan nə qədər dünya xalqlarının şifahi sənətinin zəngin bir qolunu təşkil etsə də, o qədər də türklərin, xüsusilə oğuz türklərinin dil xüsusiyyətlərini, leksik qatını özündə

hişf edib bu günə qədər çatdırmışdır. Hər bir dil ailəsində olduğu kimi türk dillərində də dilin leksik tərkibinin böyük bir qismini məhz isimlər təşkil edir. İsimlər birbaşa xalqın tarixini, mədəniyyətini, ictimai-siyasi quruluşunu əks etdirir. T. Hacıyev dastandakı ictimai quruluşla bağlı “qul” isminin işləndiyini söyləyir. Lakin alimin fikrincə, dastanda işlənən qul sözü heç də dastandakı hadisələrin quldarlıq dönməndə baş verdiyinə dəlalət etmir. “ Dədə Qorqud” kitabındakı qul sözünün çoxvəzifəliliyi, görünür, həmin qədim tarixi şəraitlə bağlıdır. “*Qırx yigitlə oğlum Uruzu gətirib tutursan , qulun olsun!*”. Alimin fikrincə, kitabdakı quruluş feodalizmdir, ancaq onda qəbilə və quldarlıq nişanələri də vardır. Bu da boyların daha qədimlərə getdiyini göstərir(3,308).

Xalqın tarixini özündə əks etdirən isimlər Azərbaycan dili lüğət tərkibinin ayrılmaz hissəsidir. “ Bəzi leksik vahidlər “Dədə Qorqud” və qədim türk mənbələrilə yanaşı, qismən XIII-XVI əsrlərə aid yazılı bədii ədəbiyyat nümunələrində də işlənir. Abidədə bir sıra leksik vahidlər də vardır ki, biz onların izini ədəbi-bədii dilin yazılı nümunələrində hələlik aşkar edə bilməmişik . Onlara yalnız Azərbaycan dilinin müasir dialekt və şivələrində rast gəlmək mümkündür”(4,75).

Ş. Xəlilovun fikirlərində böyük həqiqət vardır. Biz “Kitabi-Dədə Qorqud” dakı isimləri araşdırarkən şahidi olduq ki, oradakı isimlərin bir qismi müasir dövrümüzdə işlənsələr də onlara biz dastanda da rast gəlirik. Müəyyən qisminin izləri XIII-XIV əsrə gedib çıxır. Elə isim qatı da mövcuddur ki, onlara, ümumiyyətlə, ədəbi dildə yox, yalnız dialekt və şivələrdə rast gəlinir.

E. Ələkbərova da eposdakı isimləri belə təsnif etmişdir:

ümumişlək sözlər;

işləklyini qismən itirmiş sözlər;

həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə işlənmiş sözlər;

dialektizmlər;

köhnəlmiş sözlər(2,34).

E. Ələkbərova yazır: “Dilin leksik sistemində sözlər bir-birindən həm aktiv və passivliyinə, həm də istifadə dairəsinə görə fərqlənir. Qədim türk leksikasının varisi olan leksik vahidlərin böyük bir qismi müasir türk dillərinin əsas lüğət fonduna daxil olaraq ümumişlək leksik layı təşkil edir”(2, 86). Eposda işlənmiş, bu gün də ümumişlək sayılan isimlərə bunları nümunə göstərə bilərik: *baba, ana, qaynana, dayı, gəlin, oğlan, oğul, qız, gəlin və*

s. “Kitabi –Dədə Qorqud” la müasir Azərbaycan dilində ortaqlıq təşkil edən isimlərin böyük bir qismi məişət leksikasına aiddir.

Təbii ki, eposla bizi yüzilliklər ayırdığı üçün abidədəki leksik vahidlərin böyük bir qismi yalnız dialekt və şivələrimizdə işlənməkdədir. Məsələn, *dünlük-baca örtüyü; sərmüza-başmaq, çayan-əqrəb* və s. Bəzi isimlər isə tamamilə arxaikləşib dili tərk etmişdir. Onların izlərinə dialektlərimizdə belə rast gəlmirik. Məsələn, *arğış-yoldaş, ağ han- ev, çadır, sağinc-fikir, düşüncə, sağış- hesab, məşər günü, yelətmə-gəlin havası, tuğulqa- döyüşçülərin başlarına qoyduqları metal papaq* və s.

R. Məhərrəmov “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı qədim türk leksik qatındakı isimlərin müəyyən qisminin Orxon-Yenisey abidələrində, eyni zamanda X-XI əsrlərə aid lügət tərkibində görmək mümkündür. Alim eposda işlənmiş isimləri tematik cəhətdən belə təsnif edir:

Məişət leksikasında işlənənlər: *aş, azuğ-azuqa, bozlamac-sac üstə bitən fətir, küvlək-bardağ, yəxni-qovurma, tolmas-bələk, yular-noxta, mudbaq-mətbəx* və s.

İnsanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən söz terminlər: *arxa-bel, baldır, bəniz, boğaz, can, əmcək, ənsə, dil, diş, saç, tən-bədən, yanaq, öykə-sinə* və s.

Ailə-qohumluq münasibətləri bildirən sözlər: *güyəgü-kürəkən, tayı-dayı, ata, ana, oğul* və s.

Hərbi terminlər: *balçaq-qılincin dəstəyi, cida-süngü, gürz-ağır çəkili silah növü, kiş-yay düzəltmək üçün möhkəm ip, qırım-döyüş, sadaq –ox qabı, sügü-ucu şiş silah, yay-oxun ucu* və s.

Musiqi terminləri: *davul- təbii, çubuqlarla vurularaq çalınan qədim musiqi aləti, kos-zərb aləti, surnaça-zurnaçı, boru-şeypur,* və s.(6,95).

Dastandakı düzəltmə quruluşlu isimlərdən bəhs edən R. Mədətova eposda *-maq//mək* məsdər şəkilçisinin sözdüzəldici funksiyada işləndiyini qeyd edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da *-maq//mək* şəkilçisinin sözdüzəldici funksiyada işlənməsi bir çox asemantik köklərdə, yəni kök və şəkilçinin daşlaşmış vəziyyətdə olduğu formalarda da müşahidə edilir. Belə formaların düzəltmə söz olduğunu müəyyənləşdirmək üçün tarixi-etimoloji araşdırma aparmaq lazım gəlir”(5,44). Məsələn, bu kimi sözlərdən *barmaq* isimini göstərə bilirik. *Dügün qanlı olsun xan qızı! -deyüb barmağından altun yüzüğü çıxardı, qızın parmağına keçürdi; Altı parmaq derinliyi zəxm irişdi; Oğlum idigin andan*

biləyim, sırça parmağını qanatsun, qanını dəstmalə dürtsün, gözümə sürəyim. Mənbələrdə *barmaq* sözünü monqol dilindəki barı- “yapışmaq, tutmaq” feili ilə bağlanmışdır. “Beləliklə, barmaq sözünün bar-//barı- “tutmaq, yapışmaq” mənalı qədim söz kökü ilə bağlı olduğunu, -maq şəkilçili daşlaşmış formanın bütövlükdə hərəkətin icrası üçün alət, vasitə mənası daşdığı sözlənmək mümkündür. Burada hərəkətin icra məqsədinə yönəlmiş proses mənası da görünməkdədir”(5).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dilindəki isimlərin morfoloji quruluşu əsasən bu günkü dilimizdə olduğu kimidir. Eposdakı isimlər müxtəlif qrammatik kateqoriyalarda işlənmişdir. Azərbaycan dilində olduğu kimi “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı isimlərin yiyəlik halı əmələ gətirmək üçün *in/-in/-iin/- un,* təsirlik halı əmələ gətirmək üçün *-i/-ı/-u/-ü,* yönlük halı əmələ gətirmək üçün *-a/-ə* (saitlə bitən isimlərdə isə bitişdirici “y”-də artırılmış, yəni *-ya/-yə* işlənmişdir, yerlik halı əmələ gətirmək üçün *-da/-də,* çıxışlıq halı əmələ gətirmək üçün *-dan/-den* şəkilçiləri işlənmişdir. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud” bununla belə bəzi xüsusiyyətlər də nəzərə çarpır ki, bunlar, başlıca olaraq, aşağıdakılardan ibarətdir: 1) Saitlə bitən isimlərdə təsirlik hal şəkilçisi söz kökünə bu günkü ədəbi dilimizdə və canlı dilimizin bir çox şivəsində “-n” samiti ilə bitişdirildiyi halda “Kitabi-Dədə Qorqud”da bəzi dialektlərdə olduğu kimi, “y” ilə bitişdirilmişdir. Ə. Dəmirçizadə bu nümunələri göstərir. “Qarğayı; Yazı-y-ı; Borclu-y-ı; buğra-y-ı” və s. “Kitabi-Dədə Qorqud”da isimlər bu şəkildə işlənməsinə biz müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində rast gəlirik.

Bitişdirici “y” samiti ədəbi dilimizdə XVIII əsrə qədər daha intensiv işlənmişdir. Məhz XVIII əsrdən sonra “n” bitişdirici samiti ədəbi dilimizdə aktiv şəkildə işlənməyə başlamışdır. Eposda “y” bitişdirici samitinin işlənməsi oğuz-qıpcaq əsasında təşəkkül tapan ümumxalq Azərbaycan dilində oğuz dillərinin üstünlüyünün bariz nümunəsidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında yerlik hal şəkilçisi *-da/-də -yə* bəzi məqamlarda çıxışlıq hal anlamında rast gəlinir. Məsələn, Çobanın., alında bir öpdi; *Qazanı burağur gedərsəviiz, evində bizi qovarlar;* və s.

Ə. Dəmirçizadə yazır: “-dan/-dən” şəkilçisinin doğrudan da yerlik hal şəkilçisi “-da/-də” üzərinə “n” morfeminin artırılması ilə sonradan törəmiş olması haqqındakı mülahizəni təsdiq edici bir dəlil ola bilər; lakin biz hələlik

bu faktı müvazilik izi kimi izah etməklə kifayətlənirik. 3) İsmın çıxışlıq hal şəkilçisi, yuxanda qeyd etdiyimiz kimi, bəzən, şərq türk dillərində olduğu kimi, qapalı saitle “- dm:/din”, bəzən, qərbi türk dillərində olduğu kimi, açıq saitle “-dan/-dən” şəklində işlənmişdir”(1,70).

Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili ilə Azərbaycan ümumxalq danışq dilindəki isimlər arasında əsaslı fərq müşayiət edə bilmirik. Dastandakı mənsubiyyət şəkilçili isimlərlə müasir Azərbaycan dilindəki isimlər arasında da əsaslı fərq görülür. Bu əsasən ona görə baş verir ki, eposdakı mənsubiyyət şəkilçiləri müasir dilimizdəki mənsubiyyət şəkilçilərindən əsaslı fərqlənir. Məsələn, *mənim əlüm- mənim evim*

Sənin qapun- sənin oğlun

Dastanda birinci tərəfində yiyelik şəkilçisi işlənməyən söz birləşmələri də çoxluq təşkil edir. Məsələn, *Oğuz bəyləri; Xanlar xanı; Yer yüzi; İnak boğazi və s.*

“Kitabi-Dədə Qorqud”da isimlərdən danışarkən onomastik vahidləri də yaddan çıxarmaq olmaz. Bildiyimiz kimi dilin lüğət tərkibi iki böyük hissəyə bölünür:

1. Appelyativ leksika
2. Onomastik leksika

İsim dedikdə, əlbəttə ilk öncə appelyativ leksika xatırlanır. Lakin eposda kifayət qədər onomastik vahidlərə də rast gəlinir. “Xalqın tarixini əks etdirən bu vahidlər “Dədə Qorqud” dastanlarında cərəyan edən hadisələrin coğrafi adlarını, şəxs və tayfa adlarını özündə əks etdirir. Bu vahidlərin dilçilik baxımından tədqiqi edilməsi xalqın tarixinin öyrənilməsi üçün son dərəcə qiymətli bir qaynaqdır”(6, s. 96).

Məhz bu onomastik vahidlər hesabına biz dastanda təsvir olunan hadisələrin məhz Azərbaycanda baş verdiyini anlayırıq. Dastanda *Domru, Yegnək, Dirsə, Buğac, Qantural, Əmran, Qazan* kimi insan adları antroponimlər, *Gəncə, Bərdə, Bayandur, Göyçə, Qazılıq, Qəbələ* kimi toponimlər, *qayı, bayat, oğuz, qıpçaq, türkmən, çərkəz, aznaur, amit*-kimi etnonimlər müasir Azərbaycan dilinin leksik tərkibi ilə uzlaşır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilinin morfoloqiyasının tədqiqi istər dünən, istər bu gün, istərsə də sabah aktual olaraq qalır. Hələ keçən əsrdə Ə. Dəmirçizadə yazırdı: “Təbii ki, Azərbaycan dilinin tarixini aydınlaşdırmaq

üçün hər şeydən əvvəl qədim türkdilli yazılı abidələri-qədim kitabələri bilavasitə əlaqədar mənbələr sırasında qeyd etmək lazımdır”(1,89). Hər bir xalqın tarixini araşdırmaq üçün ilk növbədə onun dili araşdırılmalıdır. Eposda işlənmiş hər bir isim həmin dilin tarixi güzgüsüdür. Bu baxımdan dastanda işlənmiş hər bir isim ayrı-ayrılıqda oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisə fonunda tədqiqi olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanlarının dili (Təkrar nəşr) Bakı - “ELM” – 1999 139 s.
2. Ələkbərova E. Dilimizin ulu səsi-Dədə Qorqud abidəsi.
3. Hacıyev. T. “Dədə Qorqud kitabı”: tariximizin ilk yazılı dərslisi. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
4. Xəlilov Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində qədim türk qatı.// Dədə Qorqud 1300/Bakı Universitetinin xəbərləri, 1999, Humanitar elmlər seriyası №1,2. 339 s. S. 75-92
5. Mədətova R. “DƏDƏ QORQUD”da işlənmiş bəzi asemantik köklərin tarixi etimoloji təhlili <http://dspace.khazar.org/jspui/bitstream/20.500.12323/4716/1/D%C9%99d%C9%99%20Qorqudda%20i%C5%9F1%C9%99nmi%C5%9F%20b%C9%99zi%20asemantik%20k%C3%B6kl%C9%99rin%20tarixi-etimoloji%20t%C9%99hlili.pdf>
6. Məhərrəmov R. “Kitabi-Dədə Qorqud” un söz xəzinəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 189 s.

ИМЕНА И ИХ ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА В ЯЗЫКЕ «КИТАБИ-ДЕДЕ ГОРГУД»

Ильхаме Бабанлы

*младший научный сотрудник НИЛ «Деде Горгуд» БГУ
babanlyilhame@gmail.com*

РЕЗЮМЕ

Хотя эпос «Китаби-Деде Горгуд», считающийся источником представления об Азербайджане и азербайджанизме, является объектом исследования с различных точек зрения (с точки зрения языка и литературы), сегодня он по-прежнему остается одним из направлений нуждающихся в изучении. Объект исследования эпоса «Китаби- Деде Горгуд» существует со времен Демирчизаде.

В былинах описывается повседневная жизнь и образ жизни людей, их представления, взгляды на общество, национальные традиции, психологические и духовные качества, занятия и жизненные трудности через систему красочных существительных нашего языка, через их различные грамматические категории.

В статье будут рассмотрены общие языковые особенности имен существительных, употребляемых в эпосе, а также объяснены некоторые интересные лексические единицы. При написании статьи была использована различная научная литература.

Ключевые слова: эпос, лингвистика, имя существительное, язык, лексическая единица.

NOUNS AND THEIR LINGUISTIC CHARACTERISTICS IN THE LANGUAGE OF “KITABI - DADA GORGUD”

Ilhame Babanly

*Baku State University Junior Researcher of the Research
Laboratory named after “DADA GORGUD”
babanlyilhame@gmail.com*

SUMMARY

Which is considered to be the source of the idea of Azerbaijan and azerbaijanism although the epos “Kitabi Dada Gorgud” is the object of research from various perspectives in terms of language and literature, today it is still one of the areas in need of research. Since A. Demirchizadeh, the language of the epos “Kitabi Dada Gorgud” has been the object of research. The people’s daily life and life style, imaginations, views on society, national traditions, psychological and spiritual qualities, occupations and struggles in life are described by a system of colorful nouns in our language, through their various grammatical categories in the eposes.

The article will examine the general linguistic features of the nouns used in the epos, and explain some interesting lexical units. Various scientific literature used in writing the article.

Key words: *epos, linguistics, noun, language, lexical unit.*